

ГЕНДЕРНІ ПРОБЛЕМИ В ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЯХ АНДРІАНА КАЩЕНКА

У статті досліджено сутність гендерних проблем, які знайшли відображення в історичних повістях Андріана Кащенко (1858-1921) – відомого українського прозаїка, чия творча спадщина радянською владою була заборонена. У процесі «другого прочитання» історичних повістей А. Кащенко з'ясовано особливості авторського трактування гендерної проблематики.

Ключові слова: повернена література, історична повість, гендерні проблеми, козак, козачка.

В статье исследуется сущность гендерных проблем, которые нашли отображение в исторических повестях Андриана Кащенко (1858-1821) – известного украинского прозаика, чье творческое наследие советской властью было запрещено. В процессе «второго прочтения» исторических повестей А. Кащенко выявляются особенности авторского истолкования гендерной проблематики.

Ключевые слова: возвращенная литература, историческая повесть, гендерные проблемы, казак, казачка.

The article studies gender problems which are reflected in Andrian Kashchenko's (1858-1921) historical short novels. Andrian Kashchenko is a famous ukrainian writer whose works were forbidden in the former USSR. The peculiarities of author's understanding of gender problems are revealed.

Key words: forbidden literature, historical short novel, gender problems, cossack, cossack wife.

В українській літературі гендерні проблеми означились задовго до того, як поняття «гендер» було введене у науковий обіг. Переконливим свідченням цього є, зокрема, історичні повісті Андріана Кащенко – письменника, чия творча спадщина витримала столітнє випробування часом і нині є об'єктом активного «другого прочитання».

Таке прочитання історичних повістей А. Кащенко здійснюється після тривалої заборони творчої спадщини письменника радянською владою, в період якої книги популярного прозаїка «було вилучено з бібліотек як «націоналістичні» й «реакційні»» [2, с. 5]. На сучасному етапі творча спадщина А. Кащенко сприймається як вагома складова частина поверненої літератури, котра стала набутком українців унаслідок кардинальних змін у суспільно-політичній атмосфері. Андріан Кащенко повернувся до нас, за словами Олеся Гончара, таким, яким він і був насправді – «талановитим повістярем, чие правдиве уславлення української історії є таким доречним сьогодні, коли Україна виборола свою державність і коли кожен чесний твір здатен пробуджувати в читачів почуття лицарського побратимства, прекрасне й людяне почуття національної гордості, гідності й честі» [2, с. 6].

У сучасних наукових працях В. Беляєва, М. Богданової, К. Ганюкової, А. Гуляка, Л. Йолкіної, Ф. Кейди, С. Пінчука, В. Яременка з'ясовано сутнісні аспекти творчої спадщини А. Кащенко, однак

авторське трактування гендерних проблем в історичних повістях письменника залишається все ще не дослідженим, що й зумовлює актуальність нашої студії.

Художнє осягнення гендерних проблем А. Кащенко започаткував у повісті «Під Корсунем» (1913), де відображено початковий етап Визвольної війни українського народу, очолюваної гетьманом Богданом Хмельницьким. У цьому творі, як і у всіх інших повістях та оповіданнях письменника, центральним персонажами є представники козацтва, яке вже з середини XVI століття стало рушійною силою доленосних процесів в українському суспільстві.

У повісті «Під Корсунем» наявні як історичні персонажі (Хмельницький, Богун, Перебийніс, Нечай, Морозенко), так і вигадані прозаїком. Долі останніх перебувають в епіцентрі авторської уваги, яка приділена не лише їхній участі у подіях Визвольної війни, а й їхньому побуту, родинному життю.

На початку повісті письменник знайомить читача з сім'єю реєстрового козака Данила Цимбалюка. Між Данилом та його дружиною Ганною панує злагода, в основі якої – покірність жінки, її чітко визначене місце у козацькій родині. Це підкреслюється в епізоді про прибуття додому сина Василя. Поведінка Ганни у цій ситуації є характерною для тогочасної козацької сім'ї: «Стара жінка довго не наважувалася устряти в розмову козаків (підкреслення наше – Т. К.), але

страх за сина, що й досі уявлявся їй малої дитиною, переміг її *покірливість до чоловіка* (підкреслення наше – Т. К.), і вона сказала:

– Чи то я глуха вже стала та недочуваю, чи дурна та не так розумію те, що люди говорять, а тільки здається мені, що батько підбурює рідного сина до бунту. Чи не схотілось тобі, Даниле, під старість літ позбутися батьківщини, як позбувся Микита, та піти з торбою?

– *Мовчи, стара!* – *гостро озвався Цимбалюк.* – *Твоє діло біля пічки! Вечерю от скоріше споряджай!*» (підкреслення наше – Т. К.) [4, с. 17].

Автор наголошує, що материнське почуття сильніше, ніж покірливість чоловікові: – «Ні, не мовчатиму!» – рішуче одповіла Ганна. – *У всьому тобі скоряюсь* (підкреслення наше – Т. К.), а сина не дам спантеличити» [4, с. 17].

Врешті-решт, Данило заговорив «уже м'якше», і Ганна «покірливо пішла до пекарні» [4, с. 17].

Про притаманну козацькій родині особливість гендерних стосунків свідчить ще одна репліка Данила Цимбалюка: «– Мовчи, стара! – перебив Цимбалюк. – *Не годиться жінці у розмову козацьку встрявати!*» (підкреслення наше – Т. К.).

Більш детально гендерні проблеми розкриваються в оповіді про історію кохання козака Микити Галагана і молодої козачки Прісі – дочки Данила Цимбалюка. Вже під час першої зустрічі Микиті «зразу впала в око ніжна, гнучка постать дівчини, бо краси тієї постаті не мали сили заховати від його очей ні біла мережана сорочка, ні коротенька різнокольорова плахта, що так щільно обгортала її стрункий стан» [4, с. 9]. Тоді ж таки, під час першої зустрічі з Прісею, Микита добре «розгледів, що у дівчини великі, карі, з довгими віями очі, а над очима рясні та вузькі, мов шнурочки, чорні брови. У волосся дівчини було встромлено кілька хрещатих барвінків та червоний мак, що найвлучніше припадав до її чорнявого волосся й смуглявого обличчя» [4, с. 10].

Створений автором словесний портрет Прісі відіграє ключову роль у розкритті гендерних стосунків між персонажами повісті. Краса Прісі, засвідчена цим портретом, – це її «щастячко» [4, с. 13] і водночас, з огляду на обставини, які склалися, її згуба.

Це твердження потребує більш докладного витлумачення. Щодо тези про «щастячко» Прісі слід, передовсім, зазначити, що Микита зачарувався красою дівчини, «прислав до неї старостів з хлібом» [4, с. 13]. Невдовзі Микита і Прісія побрались, і «життя їхнє було піснею кохання» [4, с. 13].

Однак, як показує далі автор, пісня ця «лунала» недовго. У Корсунь увійшло польське військо, яке розквартирувалось по козацьких хагах. Поселились польські улани і в помешканні Данила Цимбалюка. Ось тоді хорунжий Квінський й «уп'явся очима у Прісію»: «– Яка красуня!... Слово гонору, я ніколи не бачив поміж хлопками такої вроди!» [4, с. 24]. Квінський почав домагатися Прісі, але вона відкидає залицяння, заявляючи хоронжому, що лише її чоловік може бути її «єдиним владарем» [4, с. 25]. Це, однак, не зупиняє Квінського, і Прісія з розпачем каже: «– Я

б тепер радніша, щоб на мене бридко було й глянути, бо тоді б і пан до мене не чіплявся!» [4, с. 28]. Захищаючи честь дружини, Микита убив польського хорунжого, а сам утік з Корсуня.

На Прісію ж чекали нові випробування. Для показу їх автор повісті «Під Корсунем» майстерно використав, крім портрета, ще один художній засіб – діалог. Як правило, у ситуаціях, пов'язаних з випробуваннями для Прісі, постає діалог-диспут. Ведучи такий діалог з тими, хто, на відміну від Микити, розглядає її лише як об'єкт сексуальних домагань, Прісія обстоює свою честь, свою гідність. Коли, наприклад, Прісію привели в покої гетьманича Стефана Потоцького, «одчай охопив серце молодої жінки, і вона впала навколішки.

– Пане хороший! – почала вона благодати Потоцького. – Не робіть мені ганьби! Я козачка з роду і чесна жінка своєму чоловікові» [4, с. 38].

Прісія обстоювала себе не лише словом. Коли молодий Потоцький знехтував її благанням, «тоді у Прісиному серці заклекотала козака кров і вона зважилась ліпше вмерти, а не датися у наругу. Вона почала змагатися; коли ж почула, що сили вже не вистачає, вона уп'ялася зубами у шию своєму насильникові. Скрикнувши, той випустив Прісію з своїх обіймів...» [4, с. 38].

Непокірну козачку вирішено було скарати на смерть. Вирок доручили виконати полковнику Друцькому, якого теж вразила краса Прісі:

«– От що, молодиче, дуже ти вродлива, і жаль мене бере, коли подумаю, щоб тебе віддати катам. Чи на те ж на світі жіноча краса? Покохай мене, так я тебе, замість того, щоб скарати, любкою своєю зроблю. Панею вберу тебе і на Волинь з собою повезу.

Прісія низько вклонилася:

– Спасибі, вельможний пане, за вашу ласку. Тільки не вільна я вас покохати, бо кохаю свого чоловіка, а двох одразу серце не кохає...

– Нащо мені те знати, чи кохаєш ти свого чоловіка, чи ні? Хоч ти його у серці й кохай, а до мене будь ласкавою.

– Не можу я сього, пане, бо шлюб чесний я з ним узяла і присягу дала бути вірною йому дружиною...

– Та ти про те забудь! – почав уже хвилюватись полковник. – З ним тобі вже не кохатись. Ти або будеш моєю, або підеш до рук ката!

– То віддавайте до ката, – рішуче одповіла Прісія, – а чоловікові не зраджу» [4, с. 41].

Процитований діалог-диспут, у якому чітко проступили визначальні риси характеру жінки-козачки, мав продовження і в наступних епізодах повісті, але Прісія залишалася непохитною навіть тоді, коли зазнала катування. Вихід із становища, у якому вона опинилася, жінка бачила лише у тому, щоб «стати огидною на виду...» [4, с. 43]. І вона зважилась на відчайдушний вчинок: випадково знайденою у коморі голкою Прісія понівечила чоло і щоки. Коли козачку вкотре повели до полковника Друцького, він, «як опечений, схопився на ноги. Перед ним стояло якесь страховисько з покарбованим, опухлим і рясно вкритим червоними струпами обличчям. Ніщо у цій

почварі не нагадувало красуні-козачки, і тільки чорні, як ніч, очі з пекучим докором дивилися на нього з сумних руїн колишньої краси» [4, с. 57].

Враженим цим учинком Прісі, полковник Друцький подарував їй життя і волю.

Наступна повість А. Кашенка «У запалі боротьби» (1914) – найбільший історичний твір письменника – продовжує художнє дослідження гендерних проблем у зв'язку з міжетнічними взаєминами. Однією із двох сюжетних ліній у цьому творі є історія кохання польки Галини й українця Івана Чорноти.

Слушно вважаємо думку літературознавця В. Беляєва про те, що «постать Чорноти виступає композиційним центром повісті, це осереддя ідеалізованих уявлень про волелюбного демократа XVII ст. і водночас романтизоване втілення добродісного персонажа любовної колізії» [1, с. 616].

Доброчесність Івана Чорноти проявляється вже в тому епізоді, у якому він уперше постає перед читачем повісті. Чорнота разом із полковником Уманського полку Демком Ганжою прибув у Пилявський замок і став свідком розправи над поляками, яку чинили повстанці загону Вовгури.

Керуючись своїми гуманістичними переконаннями, Іван Чорнота рятує від страти шляхтича Януша і його доньку Галину.

З цього епізоду й починається історія, зображення якої Андріаном Кашенком засвідчує, на думку деяких критиків, «його безперечну залежність від такого джерела, як Гоголів «Тарас Бульба»» [1, с. 617]. За словами В. Беляєва, критик «П. Сфремов справедливо згадає в цьому плані й паралель Бульби і Андрія – пана Януша та Галі, наголошуючи разом з тим різномасштабність творів, сили таланту, рівня виконання» [1, с. 617].

Що ж послужило підставою для такої паралелі?

Пан Януш – власник невеликого Пилявецького замку – ненавидів козаків, ненавидів всіх православних, «під час гніву старий шляхтич був жорстокий і люто катував всякого, хто невлучно що-небудь зробив або сказав» [5, с. 128].

Таку ж ненависть до православних він прагнув виховати і в душі своєї дочки Галини. Мати Галини померла під час пологів. Вигодувала дівчинку жінка-селянка Христина. «Галина з трьох років почала боятися свого суворого батька і що далі – боялася дужче. Вона вже знала, що йти на село до дітей було безпечно тільки тоді, коли батько од'їздив на полювання, і нетерпляче сподівалася тих днів. Коли їй було сім років, вона вже всім серцем любила село і ненавиділа замкове життя. Ця зненависть ще дужче збільшилась після того, як одного разу батько, почувши з її уст українське слово, покарав її різками, а Христину звелів вибити канчуками за те, що вчила дитину хлопській мові» [5, с. 128-129].

Коли Галинці виповнилося десять років, пан Януш відвіз її до Львова «і віддав на виховання у монастир кармеліток» [5, с. 129]. Там «малу дівчинку скільки разів на день водили до костюлу, вчили читати й писати, тлумачили їй у голову, що римська церква й римська віра є єдина свята, справедлива віра, останні ж всі люде, що не визнають римського папу за

безгрішного, а найгірше всі схизматики – українці, од Бога прокляті, і через те до них треба ставитись з огидою й цуратися їх... Говорили навіть, що папа благословляє зводити схизматиків з світу.

Дівчинка не уявляла собі, за що ж ті добрі люде, що так працюють для її батька, прокляті. Проклята навіть Христина, що стала їй за рідну матір. І хоч дівчинка слухала навчання ксьондзів та черниць і сама голосно говорила те ж саме на запитання вчителів, та тільки серце дитини казало їй, що навчателі говорять неправдиво. Проте за сім років, що Галина пробула у Львові, багато чого й непевного запало їй у голову, і між думками молодої дівчини та її серцем всі сім років йшла боротьба» [5, с. 129].

Життєві долі Галини та Івана Чорноти у багато чому подібні. Схожі козак та дівчина і зовнішньо – своєю вродою. Характеризуючи Івана Чорноту, автор повісті зазначає: «Прозвало його так січове товариство за його дуже смугляве обличчя та чорне, як крила у гайворона, волосся» [5, с. 135]. Про Галину читаємо таке: «Це була чарівної вроди молода дівчина, струнка, як тополя, й свіжа, як троянда, вмита ранковою рососою» [5, с. 129].

Цілком зрозумілим є те враження, яке справила на Івана Чорноту панна Галина, незважаючи на те, що вона була прив'язана повстанцями до стовпа: «Біле, як сніг, тіло дівчини, її чарівна врода і благаючий погляд піднятих до неба блакитних очей мов пришили до себе погляд молодого козака, і він нічого більше не бачив, окрім її одної» [5, с. 137].

Немає нічого дивного в тому, що Іван та Галина покохали одне одного, однак на їхньому шляху до подружнього щастя одна услід за одною поставали різні перешкоди.

Перша із них, і, мабуть, найголовніша, пов'язана була з фанатичною ненавистю пана Януша до козаків. Незважаючи на те, що Іван Чорнота врятував пана Януша від смерті, той зневажливо каже своєму рятівникові: « – Хлопський полковник є й сам хлоп!...» [5, с. 148]. Пан Януш послідовний у своїй ненависті, що, врешті-решт, призведе до здійснення ним вчинку, який подібний до того, що його вчинив Тарас Бульба.

Зародження і розквіт почуття кохання, яке поєднало Івана Чорноту та Галину, автор повісті зображує докладно і психологічно вмотивовано. Галина була вражена вчинком Івана Чорноти, адже «у монастирі її повчали, що козаки – то прокляті Богом схизматики, що вони лютіші за звірів, бо розгніваний Бог не дав їм серця; од батька вона чула, що козаки такі саме хлопи, як і інші українці: брудні, нечемні, неосвічені, однакові з тварями, віддані Богом на те, щоб працювати на своїх панів... А що ж вона побачила? Козак, що її зрягував, такий огрядний, чемний, такий моторний красунь і до того добрий і навіть соромливий... Він далеко добріший, ніж її батько... Батько ображав його, звав у вічі хлопом; він же все те йому подарував і поведився з ним пошляхетському...» [5, с. 150].

Утім, Галина не одразу визначилася у своєму ставленні до Івана Чорноти: «Дивні почуття охопили душу дівчини. Радість і щастя, що зворушили її істоту

після поцілунку козацького полковника, скоро потьмарилися від сумних думок про те, що козак не шляхтич, а до того він ще й схизматик і ворог Польщі; що батько не тільки не згодиться на її шлюб з козаком, а навіть прокляне її, і, що впустивши козака у своє серце, вона вчинила не тільки великий гріх, а ще й зраду своїй батьківщині» [5, с. 15].

Сумніви і болючі роздуми супроводжували Галину невідступно, але все ж таки дівчина щораз більше переконувалася у благородстві і добродетельності Івана Чорноти. Вона не захотіла його залишати, коли батько вирішив утекти із козацького табору. Коли ж втеча відбулася і Галина, всупереч своїй волі, опинилась далеко від коханого, вона рішуче заявила: «Щоб ви знали, тату, я вже подала Чорноті слово взяти з ним шлюб... І от кажу вам, що я буду або його, або нічия».

– А я тобі кажу, – гнівно скрикнув пан Януш, – що коли б ти стала його, то я вбив би тебе своєю рукою. Легше було б бачити тебе у труні, аніж у обіймах хлопа-схизматика» [5, с. 175].

Так сталося, що пан Януш свою погрозу здійснив.

Убивству батьком своєї дочки передувала ціла назка подій, пов'язаних як з розгортанням Визвольної війни, так і зі шляхом Івана та Галини назустріч одне одному. Зображуючи ці події, А. Кашенко, за спостереженням В. Беляєва, «активно експлуатує давно відомі зразки романтичного історичного роману, традиційні сюжетні ходи» [1, с. 617]. Схему сюжету «складають постійні атрибути: врятування героїні від смертельної небезпеки; викрадення; втечі й погоні; поранення героя та лікування його силою любові; «пристрасті фатальні» і змагання закоханих у демонстрації бездоганної моральності й сили почуттів» [1, с. 617].

У цих випробуваннях виявляються моральні чесноти Івана Чорноти та Галини. Своєю любов'ю вони намагаються перемогти ненависть між народами, представниками яких вони є.

Історія кохання Івана Чорноти та Галини завершилась трагічно. Втративши кохану дружину і розійшовшись у поглядах з Богданом Хмельницьким щодо стратегії Визвольної війни, Іван Чорнота відмовився від командних посад, але боротьбу проти поляків продовжив. У битві під Берестечком він потрапив у полон і, щоб уникнути страхітливої страти, покінчив життя самогубством.

Зображення історії кохання Івана Чорноти та Галини автор повісті «У запалі боротьби» підпорядкував «ствердженню високих духових цінностей» [1, с. 617] і показу «антигуманності, згубності релігійного фанатизму, національної зверхності» [1, с. 617], які не повинні визначати характер гендерних стосунків.

Третя повість А. Кашенка – «Зруйноване гніздо» (1914) – має підзаголовок, який вказує на час і місце відображених подій: «Повість з часів скасування Запорозької Січі» [3, с. 451].

В історії України це був період «трагічних змін, повного знищення козацтва як суспільного стану з його традиційними вольностями...» [1, с. 638].

Починаючи аналіз повісті «Зруйноване гніздо», літературознавець В. Беляєв передовсім звернув увагу на її заголовок, адже саме він, на переконання дослідника, «увиразнює головну думку, концентровано передає внутрішній зміст твору» [1, с. 638].

«Зруйноване гніздо» – це зруйнована оселя, зруйноване домашнє вогнище, зруйнована сім'я запорожців.

Йдеться у повісті, зокрема, про сім'ю Галі і Демка Рогози, яких поєднувало пристрасне і вірне кохання.

Рятуючись від переслідування нових господарів запорозьких земель, Демко втік у плавні, а «покинута чоловіком Галя стала кріпачкою» [3, с. 493]. Демко навідувався до дружини і сина, але прикажчик вистежив колишнього запорожця і арештував. Демка віддали в пікінери, тобто в солдати царської армії.

Молодий козак не змирився з таким поневоленням і зумів утекти, а згодом добратися на Задунайську Січ, де були його брати. Разом вони вирушили на колишні землі Запорозької Січі, щоб урятувати Галю і малого Миколку.

Поки Демко перебував у дорозі, його дружині Галі судилося зазнати приниження від нових господарів, зокрема, – від прикажчика, який прагнув будь-що одружитися з нею:

«– Що ж, моя молода, – говорив він жартівливо, – чи все впорядкувала до шлюбу?»

– Не буде того ніколи! – одповіла Галя спокійно й рішучо.

– Як-то не буде ніколи, коли управитель звелів!

– А так, що й піп од живого чоловіка не звінчає.

– На те єсть наказ начальства, що як хто з служби втече, так можна його жінку звінчати з іншим.

– Не може бути таких наказів, бо те було б проти Бога. До того ж піп повинен спитати мене, чи згодна я піти за вас, я й скажу, що не згодна.

Прикажчик почав глузливо сміятись:

– Ой, яка ж ти дурна... сказано, халхлушка! То тільки в панів так, що своєю волею дівки заміж ідуть; кріпачки ж ідуть за того, за кого пан звелить» [3, с. 533].

Прочитований діалог свідчить про руйнування звичаєвих, моральних основ запорозького «гнізда».

Щоб не бути обвінчаною у прикажчиком, Галя тікає у плавні, де й зустрічається з Демком та його братами і побратимами. Вона така ж вірна чоловікові, як і Пріся з повісті «Під Корсунем».

Констатуємо, що у всіх трьох історичних повістях А. Кашенка знайшли відбиття гендерні проблеми, характерні для козацької доби в українській історії. Письменник художньо закарбував особливості стосунків між козаками та їхніми дружинами, зумовлені менталітетом, звичаєвим правом, родинною атмосферою. Водночас зауважуємо, що поза увагою письменника не залишилися і ті ситуації, у яких жінки-козачки змушені були обстоювати свою честь і гідність, на які посягали чоловіки-чужинці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляєв В. «...Україна стоїть повсякчас перед очима»: історична проза Андріана Кашенка / Віктор Беляєв // Кашенко А. Зруйноване гніздо : [історичні повісті та оповідання]. – К. : Дніпро, 1991. – С. 597–644.

2. Гончар О. Кащенко повертається / Олесь Гончар // Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – К. : Веселка, 1992. – С. 5–6.
3. Кащенко А. Зруйноване гніздо : повість з часів скасування Запорозької Січі : [історична повість] / Андріан Кащенко // Кащенко А. Зруйноване гніздо : [історичні повісті та оповідання]. – К. : Дніпро, 1991. – С. 451–539.
4. Кащенко А. Під Корсунем : [історична повість] / Андріан Кащенко // Кащенко А. Зруйноване гніздо : [історичні повісті та оповідання]. – К. : Дніпро, 1991. – С. 5–98.
5. Кащенко А. У запалі боротьби : [історична повість] / Андріан Кащенко // Кащенко А. Зруйноване гніздо : [історичні повісті та оповідання]. – К. : Дніпро, 1991. – С. 125–276.
6. Пінчук С. Слово про Андріана Кащенка / Степан Пінчук // Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – К. : Веселка, 1992. – С. 7–20.

© Кара Т. С., 2014

Дата надходження статті до редколегії 07.10.13